

УДК 159.95

**ЗАТРИМКА ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ
В КОНТЕКСТІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

кандидат педагогічних наук, Войтко В.В.

Комунальний заклад «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. Василя Сухомлинського», Україна, Кропивницький

В статті здійснюється аналіз наукових підходів до визначення та характеристики категорії дітей з ЗПР, констатується факт зворотності даного явища, виокремлюється кожна група даної категорії, констатуються чинники походження затримки психічного розвитку, спільне та відмінне між кожною групою відхилень.

Ключові слова: затримка психічного розвитку, зворотний процес, уповільнений темп розвитку, конституціональний генез, соматогенний генез, психогенний генез, церебрально-органічний генез.

Войтко В.В. Задержка психического развития в контексте научных исследований / Комунальний заклад «Кіровоградський обласний інститут післядипломного педагогічного образования ім. Василя Сухомлинського», Україна, Кропивницький

В статье проводится анализ научных подходов к определению и характеристики категории детей с ЗПР, констатируется факт возвратности данного явления, выделяется каждая группа данной категории, констатируются факторы происхождения задержки психического развития, общее и отличное между каждой группой отклонений.

Ключевые слова: задержка психического развития, обратный процесс, замедленный темп развития, конституциональный генез, соматогенный генез, психогенный генез, церебрально-органического генеза.

Voitko V.V. Delay mentally development / Municipal agency "Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate Teacher Education. Basil Sukhomlynsky ", Ukraine, Kropyvnytsky

The article analyzes the scientific approaches to the definition and characteristics of the category of children with CRA, stated fact recurrence of this phenomenon, are allocated to each group in this category, says the origin of the factors of mental retardation, common and different between each group departures.

Key words: zatrimka psihichnogo rozvitku, zvorotny processes, upovilneny pace rozvitku, konstitutsionalny genesis, genesis somatogennny, psychogenic genesis, cerebral organichny genesis.

Вступ. Стрімкі соціально-культурні та технічні перетворення сучасного суспільства привносять і багато проблем у розвиток підростаючого покоління. Зростає кількість дітей групи ризику, розширюється перелік чинників, які їх провокують. Серед загальних проблем та аномалій розвитку найчисленнішою є категорія дітей групи затримки психічного розвитку.

Проблема затримки психічного розвитку дітей гостро постала і перед психолого-педагогічною наукою минулого століття, і не втрачає актуальності і сьогодні.

Дослідженням феномену затримки психічного розвитку займались багато вчених: Л.М. Блінова, Н.А. Бастун, І.Д. Бех, В.І. Бондар, Т.О. Власова, О.П. Вісковатова, А.Й. Григор'єв, Д.Д. Енікеєв,

Т.Д. Ілляшенко, В.В. Ковальов, К.С. Лебединський, В.І. Лубовський, І.Ф. Марковська, С.В. Омел'яненко, М.С. Певзнер, М.В. Рождественська, Т.А. Редібойм, Т.В. Сак, Г.Є. Сухарева, С.О. Тарасюк та ін. [1; 2; 3; 5; 6; 7; 8; 10; 11 та ін.].

Мета дослідження – аналіз та узагальнення теоретичних засад затримки психічного розвитку.

Виклад основного матеріалу статті. Проблема затримки психічного розвитку вивчалась з точки зору психології, педагогіки, соціології, медицини та ін.. В загальному психолого-педагогічному напрямку дану проблему досліджували Т.Ю. Андрющенко, А.М. Богуш, Т.В. Карабанова, Н.Ю. Максимова, Н.О. Менчинська, Є.Л. Мілютіна, Л.П. Носкова, В.Н. Піскун, В.М. Ямницький та ін. Велись дослідження в напрямку розробки методів компенсуючого навчання (Г.Ф.Кумаріна, Є.М. Мастюкова та ін.), визначення засобів реабілітації розумової працездатності дітей з затримкою психічного розвитку (К.Д. Корольова, М. Раттер та ін.).

Проблемі етіології затримки психічного розвитку, його перебігові, пошуку засобів різновікової корекції присвятили свої дослідження Л.С. Вавіна, Т.П. Вісковатова, Т.О. Власова, Т.В. Єгорова, Т.Д. Ілляшенко, К.С. Лебединська, Т.В. Сак; на проблемі вивчення пізнавальної діяльності дітей зосередили свою увагу В.П. Кудрявцева, Н.М. Стадненко, І.В. Ульяновка, В.В. Тарасун та ін..

Коло питань корекції вад психічного розвитку дітей даної категорії розглядалися в контексті проблеми психологічної готовності дітей до школи та труднощів шкільного навчання (І.Н. Агафонова, М.І. Безруких, С.М. Громбах, І.В. Дубровіна, С.І. Єфімова, Н. Коцур, Б.Г. Круглов, В.Г. Степанов та ін.).

Зокрема І.Борісов визначає затримку психічного розвитку як "...категорію дітей із зниженим загальним розвитком і недостатністю

окремих функцій", О.І. Граборов називає затримку психічного розвитку як перехідну форму між нормою і дефективністю ("субнормальні" діти), В.П. Кащенко і Г.В. Мурашов називають дітей із затримкою психічного розвитку "слабкообдаровані" .

Досліджуючи дану проблему Максимова Н.Ю. і Мілютіна О.Л. пропонують розглядати ЗПР як певне уповільнення розвитку психіки дитини, яке виражається в недостатності загального запасу знань, незрілості мислення, переважанні ігрових інтересів, швидкому виснаженні в інтелектуальній діяльності.

Лебединський В.В., вказуючи на клінічний аспект ЗПР, зазначає, що це є аномалія розвитку, яка наділена значним поліморфізмом клініко-онтогенетичної структури, ступеня тяжкості і прогнозу [8].

В свою чергу В.І. Лубовський визначає дітей із затримкою психічного розвитку як таких, що відстають в розвитку, але які мають потенційні можливості інтелектуального розвитку. Він наголошує, що затримка психічного розвитку долається тим успішніше, чим адекватніше і раніше створюються спеціальні умови навчання і розвитку.

А, як зауважив Л.С. Виготський, "навчання веде розвиток" і єдиним способом компенсації порушень розвитку є цілеспрямоване коректувальне навчання. Тому украй важливо зберегти і підтримувати у дітей, що відносяться до цієї категорії, достатньо високий рівень мотивації впродовж всього шкільного навчання [3;4;5].

Спеціальна дошкільна педагогіка і психологія затримкою психічного розвитку визначають найбільш поширене відхилення в психофізичному розвитку. Затримка психічного розвитку є поліморфним порушенням, оскільки у однієї групи дітей може страждати працездатність, у іншої — мотивація до пізнавальної

діяльності. Різноманіття проявів ЗПР визначається також глибиною пошкоджень і різним ступенем незрілості мозкових структур.

З одного боку затримка психічного розвитку - це психолого-педагогічне визначення для найбільш поширеного серед всіх відхилень, що зустрічаються у дітей, в психофізичному розвитку. За даними різних авторів, в дитячій популяції виявляється від 6 до 11% дітей із ЗПР різного генезу. Затримка психічного розвитку відноситься до «прикордонної» форми дизонтогенеза і виражається в сповільненому темпі дозрівання різних психічних функцій. В цілому для даного стану є характерними гетерохронність (різномісність) прояви відхилень і істотні відмінності як в ступені їх вираженості, так і в прогнозі наслідків[10].

З іншого боку Трофімова Н.М., Дуванова С.П., Пушкіна Т.Ф. вказують, що затримка психічного розвитку - це поняття, яке говорить не про стійкий і, по суті, незворотний психічний недорозвиток, а про уповільнення його темпу, яке частіше виявляється під час вступу до школи і виражається в недостатності загального запасу знань, обмеженості уявлень, незрілості мислення, малій інтелектуальній цілеспрямованості, переважанні ігрових інтересів, швидкою пересиченістю в інтелектуальній діяльності. На відміну від дітей, які страждають олігофренією, ці діти досить кмітливі в межах наявних знань, значно продуктивніші у використанні допомоги. При цьому в одних випадках на перший план виступатиме затримка розвитку емоційної сфери (різні види інфантилізму), а порушення в інтелектуальній сфері будуть виражені не різко. У інших випадках, навпаки, переважатиме уповільнення розвитку інтелектуальної сфери.

Вчені наголошують, що **затримка психічного розвитку** — це уповільнення темпу розвитку психіки дитини, яке виражається в

недостатності загального запасу знань, незрілості мислення, переважанні ігрових інтересів, швидкою пересичуваністю в інтелектуальній діяльності .

В свою чергу Бородуліна С.Ю. стверджує, що поняття «затримки психічного розвитку» потрібно вживати по відношенню до дітей з мінімальними органічними порушеннями чи функціональною недостатністю центральної нервової системи, а також до тих, які перебували або перебувають в умовах соціальної депривації .

Термін «затримки психічного розвитку» А.Й. Григор'єв визначає як збірне поняття, яке включає різні за клінічною картиною стани, куди вчений рекомендує відносити дітей як із незначним відставанням у психічному розвитку(наближені до нормальних), так і дітей з більш вираженим психологічним недозріванням, (наближені до дебілів).

Результати наукових досліджень М.С. Певзнер, В.І. Лубовського, М.Г. Редибойму, Т.А. Власової та ін. дають підставу зробити висновок, що затримка психічного розвитку – це особливий стан розвитку особистості в порівнянні з нормою, який є основною причиною важкого навчання та виховання у дітей молодшого шкільного віку [2; 9 та ін.].

Л.М. Блінова сутність цього поняття бачить в уповільненому темпі порівняно з нормою розвитку мислення, пам'яті, уваги, сприйняття, мовлення, емоційно-вольової сфери. Вона наголошує, що обмеження психічних і пізнавальних можливостей не дозволяють дитині успішно справлятися з завданнями і вимогами, які висуває їй суспільство. Як правило, зауважує вчена, ці обмеження вперше проявляються і помічаються дорослими, коли дитина приходить до школи. Тобто в молодшому шкільному віці (6-10 років).

Видатний психіатр Єнікеєва Д.Д. зазначає, що ЗПР – це відносно легке порушення розвитку особистості, яке проявляється в недостатності інтелекту та психіки, що характеризується різними

формами інфантилізму – психологічний стан, якому властиві не відповідності віку риси дитячості в поведінці, в особливостях суджень, а також емоційна нестійкість, залежність від інших людей при відсутності порушень інтелекту. Тому діти молодшого шкільного віку з затримкою психічного розвитку поводяться, в основному, як категорія дітей більш молодшого дошкільного віку .

На думку О.О. Стребельової, у змісті затримки психічного розвитку відображаються як біологічні, так і соціальні чинники виникнення і розгортання такого стану, при якому утруднений повноцінний розвиток здорового організму, затримується становлення особи розвиненого індивідуума і неоднозначно складається формування соціально зрілої особи.

В.В. Ковальов класифікує ЗПР на основі обумовлених впливом біологічних чинників, і виділяє чотири варіанти::

- дизонтогенетичний (при станах психічного інфантилізму);
- енцефалопатичний (при не грубих органічних ураженнях ЦНС);
- ЗПР вторинного характеру при сенсорних дефектах (при ранніх порушеннях зору, слуху);
- четвертий варіант В.В. Ковальов пов'язує з ранньою соціальною депривацією [7].

У клінічно-психологічній структурі кожного з перерахованих варіантів затримки психічного розвитку є специфічне поєднання незрілості емоційної і інтелектуальної сфери.

Психолого-педагогічні дослідження, проведені вченими протягом ряду років (З.М. Дунаєва, Т.В. Єгорова, М.В. Іпполітова, Г.М. Капустіна, В.В. Лебединський, В.І. Лубовський, І.Ф. Марковська, Л.І. Переслені, Р.Д. Трігер та ін..) констатують у дітей з ЗПР нестійкість уваги, недостатність розвитку фонемного слуху, зорового і

тактильного сприйняття, оптико-просторового синтезу, моторної і сенсорної сторони мови, довготривалої і короткочасної пам'яті, зорово-моторній координації, автоматизації рухів і дій. При цьому наголошується певна парціальність, мозаїчність порушень окремих кіркових функцій. Очевидно, у зв'язку з цим одні з цих дітей зазнають переважні труднощі в оволодінні читанням, інші - письмом, треті - рахунком, четверті виявляють найбільшу недостатність рухової координації, п'яті - пам'яті та ін..

Аналіз сучасних досліджень про затримку психічного розвитку доводить надзвичайну актуальність даного питання.

Т.О. Власова та М.С. Певзнер вказують на те, що в клінічній практиці під затримкою психічного розвитку розуміють інтелектуальні розлади, обумовлені недорозвиненням емоційно-вольової сфери (психічний інфантилізм) або недорозвиненням пізнавальної діяльності унаслідок ранніх органічних уражень головного мозку (частіше у формі церебрастенічних станів) або генетичного дефекту.

Т.О. Власова, М.С. Певзнер, К.С. Лебединська, В.В. Ковальов розглядають інтелектуальні розлади при ЗПР як наслідок дизонтогенеза. До дизонтогенетичних форм прикордонних станів інтелектуальної недостатності В.В. Ковальов відносить загальну затримку розвитку (частіше за типом психічного інфантилізму), часткову затримку розумового розвитку (мовного, психомоторного, шкільних навиків: читання, письма, рахунку).

Ряд учених (Л.С. Виготський, Т.О. Власова, М.С. Певзнер та К.С. Лебединська) підкреслюють, що психічний дизонтогенез в дитячому віці завжди виявляється в поєднанні явищ пошкодження одних функцій і недорозвинення інших.

Доведено *можливість і необхідність* ранньої діагностики дітей із затримкою психічного розвитку та створення для них спеціальних

сприятливих умов навчання та виховання до школи дослідженнями В.І. Лубовського, С.Г. Шевченко, Р.Д.Трігер та ін.[11].

В свою чергу Г. А. Победоносцев акцентує увагу на тому, що приблизно у 80 % неуспішних дітей загальну соматичну ослабленість, тобто указує на об'єктивні труднощі, обумовлені станом самих школярів.

У дитячій психології зазвичай дошкільний вік підрозділяють на молодший, середній і старший. Проте у дитини з порушеним темпом психічного розвитку всі основні психічні новоутворення віку формуються з запізненням і мають якісну своєрідність. Внаслідок цього основні лінії розвитку, значущі для дитини із затримкою психічного розвитку, розглядаються в двох вікових періодах: молодший дошкільний вік - от 3 до 5 років і старшого дошкільного віку - від 5 до 7 років.

У дитини молодшого дошкільного віку виявляються наступні лінії розвитку: розвиток загальних рухів; розвиток сприйняття як орієнтовної діяльності, спрямованої на дослідження властивостей і якостей предметів; формування сенсорних еталонів; накопичення емоційних образів; удосконалення наочно-дієвого і розвиток наглядно-образного мислення; розвиток довільної пам'яті; формування уявлень про оточуюче; розширення розуміння змісту зверненої до неї мови; оволодіння фонетичною, лексичною і граматичною сторонами мови, комунікативною функцією мови; розвиток сюжетно-рольової гри, спілкування з однолітками, конструювання, малювання; розвиток самосвідомості. Основні лінії розвитку дитини старшого дошкільного віку: вдосконалення загальної моторики; розвиток тонкої ручної моторики та зорово-рухової координації; довільної уваги; формування систем сенсорних еталонів; сфери образів-уявлень; опосередкованого

запам'ятовування; зорового орієнтування в просторі; уваги; емоційного контролю; удосконалення наочно-образного мислення; мислинневі операції словесно-логічного рівня; внутрішній мові; розвиток зв'язної мови; мовного спілкування; продуктивній діяльності; елементів трудовій діяльності; норм поведінки; супідрядність мотивів; волі; самостійності; здатності дружити; пізнавальній активності; готовності до учбової діяльності.

Безумовно, вищеназвані лінії розвитку неоднакові, як за своєю природою, так і за своєю роллю в психофізичному і соціальному розвитку дитини. Кожна з них включається на різних тимчасових етапах розвитку дитини і у кожній своїй психологічний сенс. Якись з названих ліній об'єднуються в складніші види діяльності, характерні для подальшого розвитку дитини, які розходяться, стаючи ланками, складають основу для різних складних процесів міжаналізаторів. Проте всі вони задають тон психофізичному, особовому і соціальному розвитку дитини-дошкільника. Їх облік важливий при організації навчально-виховної і корекційно-розвивальної роботи з дітьми дошкільного віку, як з нормально розвиненими, так і з тими, хто має затримку психічного розвитку.

Знання цих ліній розвитку дозволяє чіткіше визначити освітні потреби дитини із затримкою психічного розвитку на дошкільному етапі виховання.

Отже, поняття затримки психічного розвитку є різнобічним і багатогранним. Саме тому на наш час не існує єдино правильного визначення цього поняття. Таким чином, оглядова характеристика особливостей розвитку дітей із ЗПР показує, що явище затримки неоднорідне як за патогенезом, так і за структурою дефекту. В той же час для дітей цієї категорії характерні типові тенденції розвитку, які

відрізняють їх від норми: незрілість емоційно-вольової сфери, дезадаптивні форми суспільної поведінки, знижений рівень пізнавальної діяльності, а, отже, у них недостатньо сформована готовність до засвоєння знань.

Аналіз наукових джерел та практичних досліджень підтверджує наше припущення щодо того, що це складна соціальна, педагогічна та психологічна проблема.

Діти з затримкою психічного розвитку - складна і різнохарактерна група: різні категорії затримки психічного розвитку по-різному відбиваються на формуванні їх соціальних зв'язків, на їх пізнавальні можливості, трудову діяльність. Залежно від характеру та чинників порушення дефекти можуть повністю долатися в процесі розвитку дитини, інші лише коригуватися, а деякі лише компенсуватися, однак які і наскільки - досліджено недостатньо, що і ускладнює процес їх соціалізації.

Висновки. Аналіз наукових поглядів та переконань з проблеми дослідження затримки психічного розвитку підводить нас до висновків, що це - порушення нормального темпу психічного розвитку в цілому або окремих його функцій (моторних, сенсорних, мовних, емоційно-вольових), в результаті чого дитина, яка досягає шкільного віку, продовжує залишатися в колі дошкільних та ігрових інтересів. Пізнавальна діяльність дітей даної категорії характеризується низьким рівнем активності і темпом переробки інформації. Увага нестійка, пам'ять обмежена і неміцна.

Поняття «затримка» підкреслює часовий (невідповідність рівня розвитку зросту) і в той же час тимчасовий характер відставання, який з віком долається тим успішніше, чим раніше створюються адекватні умови навчання і розвитку дітей даної категорії.

В зв'язку з підвищеними вимогами до суспільного виховання актуальною є проблема вдосконалення системи навчання та навчання дітей із затримкою психічного розвитку. Від того, яким буде зміст підготовки цієї категорії дітей та саме як вона буде здійснюватися, залежить не лише якість шкільного навчання, а й формування особистості майбутнього учня.

В роботі із дітьми з ЗПР необхідно спиратися на одне з провідних положень психології про те, що здібності як індивідуальні властивості особистості, формуються в діяльності і що вродженими можуть бути тільки задатки (морфофункціональні особливості мозку), які є лише передумовами, можливостями до розвитку здібностей.

Отже, структурно-функціональний аналіз показує, що при затримці психічного розвитку можуть бути первинно порушені як окремі вищеназвані структури, так і їх основні функції в різних поєднаннях. При цьому глибина пошкоджень і ступінь незрілості можуть бути різною.

Саме цим і визначається різноманіття психічних проявів, що зустрічається у дітей із затримкою психічного розвитку.

Література:

- 1. Актуальные проблемы диагностики задержки психического развития детей/ Под ред. К.С. Лебединской.- М., 1982 - 125 с.*
- 2. Власова Т.А., Лебединская К.С. Актуальные проблемы клинического изучения задержки психического развития //Дефектология. 1975.- № 6. - С. 8-17.*
- 3. Выготский Л.С. Проблемы развития психики. Собр.соч.: В 6 т. - Т.5. -М., 1983.*
- 4. Выготский Л.С. Психология развития человека. - М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. - 1136 с.*

5. *Выготский Л.С. Основы дефектологии. - СПб.: Лань, 2003. - 654 с.*
6. *Дети с задержкой психического развития / Под ред. Т.А. Власовой, В.И. Лубовского, Н.А. Цыпиной. – М., 1984.*
7. *Ковалев В.В. Семиотика и диагностика психических заболеваний у детей и подростков. - М., 1985. 286 с.*
8. *Лебединский В.В. Задержанное психическое развитие //Нарушение психического развития у детей.- М.: Изд-во МГУ, 1985.*
9. *Певзнер М.С. Клиническая характеристика детей с задержкой психического развития //Дефектология.- 1972. № 3. С. 3-9.*
10. *Сак Т. В. Психолого-педагогічні основи управління учбовою діяльністю учнів із затримкою психічного розвитку у школі інтенсивної педагогічної корекції. – К.: Актуальна освіта, 2005.*
11. *Тригер Р.Д. Ориентировка у детей с задержкой психического развития в грамматическом материале // Дефектология. - 1981.- № 2.*

References:

1. *Aktualnie problemi dyahnostyky zaderzhky psykhycheskoho razvytyia detei/Pod red. K.S.Lebedynskoi.- M., 1982 - 125 s.*
2. *Vlasova T.A., Lebedynskaia K.S. Aktualnie problemi klynycheskoho yzucheniya zaderzhky psykhycheskoho razvytyia //Defektolohyia. 1975.- № ш6. - S. 8-17.*
3. *Vihotskyi L.S. Problemi razvytyia psykhyky. Sobr.soch.: V 6 t. -T.5. -M., 1983.*
4. *Vihotskyi L.S. Psykholohyia razvytyia cheloveka. - M.: Yzd-vo Smisl; Yzd-vo Eksmo, 2005. - 1136 s.*
5. *Vihotskyi L.S. Osnovi defektolohyy. - SPb.: Lan, 2003. - 654 s.*
6. *Dety s zaderzhkoi psykhycheskoho razvytyia / Pod red. T.A.Vlasovoi, V.Y.Lubovskoho, N.A.Tsipynoi. – М., 1984.*

7. Kovalev V.V. *Semyotyka y dyahnostyka psykhycheskykh zabolevaniy u detei y podrostkov.* - M., 1985. 286 s.
8. Lebedynskiy V.V. *Zaderzhannoe psykhicheskoe razvytye //Narusheniye psykhicheskoho razvytyia u detei.- M.: Yzd-vo MHU, 1985.*
9. Pevzner M.S. *Klynicheskaya kharakterystyka detei s zaderzhkoi psykhicheskoho razvytyia //Defektolohiya.- 1972. № 3. S. 3-9.*
10. Sak T. V. *Psikhologo-pedahohichni osnovy upravlinnia uchbovoiu diialnistiu uchniv iz zatrymkoiu psykhichnoho rozvytku u shkoli intensyvnoi pedahohichnoi korektsii.* – K.: Aktualna osvita, 2005.
11. Tryher R.D. *Oryentyrovka u detei s zaderzhkoi psykhicheskoho razvytyia v hrammatycheskom materyale // Defektolohiya. — 1981. — № 2.*